

تحلیل محتوای کتاب‌های مطالعات اجتماعی مقطع ابتدایی

از نظر میزان توجه به هویت ملی و هویت دینی

زهره صانعی مهری^{۱*}، پری رزم‌آزما^۲

چکیده

هدف از پژوهش حاضر بررسی میزان توجه به دو مؤلفه «هویت ملی» و «هویت دینی» در کتاب‌های جدیدالتألیف مطالعات اجتماعی ابتدایی در سال تحصیلی ۹۸-۱۳۹۷ است. روش تحقیق، تحلیل محتوای کمی و واحد تحلیل، کلمه و تصویر است. در این پژوهش مؤلفه‌های هویت ملی شامل نمادها و سمبل‌های ملی، مشاهیر، اسطوره‌ها و شخصیت‌های ملی، میراث فرهنگی، ارزش‌ها و هنجارهای ملی، زبان و ادبیات فارسی، تاریخ ملی و رخدادها و حوادث ملی است و مؤلفه‌های هویت دینی شامل اعتقادات، اعمال و احکام دینی، آشنایی با روش زندگی اسلامی، اماکن و اسطوره‌های دینی - مذهبی است. جامعه آماری، کتب مطالعات اجتماعی پایه سوم تا ششم مقطع ابتدایی است که حجم نمونه برابر با جامعه آماری و شامل ۱۹۸ پاراگراف و ۴۳۶ عکس از متون کتاب‌های مذکور است. ابزار پژوهش، سیاهه تحلیل محتواست که روایی پژوهش با استفاده از نظر صاحب‌نظران و پایایی آن با استفاده از روش ویلیام اسکات انجام و ضریب توافق ۹۰٪ حاصل شده است. برای تجزیه و تحلیل داده‌ها از شاخص آمار توصیفی و نرم‌افزار excel استفاده شده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که در ۷۶ درصد از متون درسی و ۶۴ درصد از عکس‌ها، به مؤلفه‌های هویت توجه شده است. همچنین مؤلفه‌های هویت ملی در متن و تصاویر در مقایسه با هویت دینی به‌میزان بیشتری به چشم می‌خورد.

واژگان کلیدی: تحلیل محتوا، هویت ملی، هویت دینی، کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی

۱- نویسنده مسئول: مربی گروه علوم تربیتی دانشگاه فرهنگیان پردیس شهید هاشمی‌نژاد، مشهد، ایران.

zohresaneii@yahoo.co.uk

۲- دانش‌آموخته کارشناسی علوم تربیتی، دانشگاه فرهنگیان، پردیس شهید هاشمی‌نژاد، مشهد، ایران.

prazmazma@gmail.com

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۹/۱۶.

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۹/۰۵/۲۸

بیان مسئله

هویت تعریفی است که فرد به دلیل تعاملاتش با دیگران از خود به دست می‌آورد (رهبر قاضی، حاتمی و عباسی، ۱۳۹۷، ص ۳۷).

یکی از راهبردهای مهم توسعه و پیشرفت، حفظ سرمایه‌های عظیم انسانی است. از عوامل مهمی که باعث حفظ این سرمایه‌ها می‌شود، ایجاد تقویت احساس وابستگی عاطفی و تعلق خاطر افراد جامعه نسبت به سرزمین خود است و این امر وقتی حاصل می‌شود که کشور بتواند احساس هویت ملی را در میان همه افراد ملت خود ایجاد کند تا تمام افراد جامعه به سهم خود نسبت به پیشرفت آنچه به آن تعلق دارند، کوشش کنند (فیاض و ایمانی قوشچی، ۱۳۹۸، ص ۳۰).

به نظر ابلا، هویت ملی بخشی از هویت جمعی است که سرزمین را با قومیت، فرهنگ، اقتصاد، حقوق و سیاست ترکیب می‌کند (ابلا، ۲۰۰۵، ص ۱۲). آگاهی افراد هر جامعه‌ای از هویت ملی کشورشان سبب می‌شود تا از مسئولیت و تعهد خود در قبال حفظ هویت ملی سرزمین‌شان مطلع شده (جعفرزاده پور، ۱۳۸۹، ص ۳۲) و با آگاهی از هویت ملی خود بتوانند اهداف، آمل و آرزوهایشان را برای حفظ هویت ملی خود قرار دهند (حسینی و درویزه، ۱۳۹۱، ص ۵). تعالی مؤلفه‌های هویت دینی از مسیر تربیت انسان می‌گذرد (پرنوره و هوشنگی، ۱۳۹۸، ص ۳۱). فقیه آرام، مرادی و کاظمی (۱۳۹۷، ص ۱۴۵) معتقدند معنویت یکی از تجربه‌های پر قدرت انسانی است که در دنیای در حال تغییر کنونی اهمیت بسیاری دارد. همچنین مدرسه از جمله مکان‌هایی است که در آن هویت ملی مشترک دوباره متولد شده و آمادگی لازم را در کودکان ایجاد می‌کند تا در آینده به‌عنوان یک شهروند، نقشی اساسی در جامعه ایفا کنند (فیاض و ایمانی قوشچی، ۱۳۸۹، ص ۳۱، به نقل از میلر).

اولویت هر سیستم آموزشی باید تعلیم هویت و ارزش‌های رسمی حاکم بر آن کشور به فراگیران خود باشد (زغندی و محمدی‌مهر، ۱۳۹۵، ص ۴۰). نقش مهم نهاد آموزش و پرورش در فرایند هویت‌یابی دانش‌آموزان قابل توجه است. مسلماً کتاب‌های درسی در نظام آموزشی ایران، محور اساسی کار در مدارس هستند (فیاض و همکاران، ۱۳۸۹، ص ۴۱). انتقال فرهنگ از طریق نظام آموزشی نیاز به ابزارهای مؤثر دارد که محتوای کتاب‌های درسی یکی از آن‌هاست (معروفی و پناهی‌توانا، ۱۳۹۳، ص ۹۸). همچنین رسانه‌های آموزشی و به‌ویژه کتاب‌های درسی و متون نوشتاری، نقش مؤثری در متبلور ساختن هویت جمعی - که یکی از جامع‌ترین بخش‌های آن هویت ملی است - دارند (حاجیان، ۱۳۸۸؛ عبدی و لطفی، ۱۳۸۷، ص ۵۳). در بعد هویت دینی، متقی و نصرتی‌هشی (۱۳۹۴، ص ۱۰۴) معتقدند جامعه‌ای که اهداف تربیتی آن براساس معیارها و ارزش‌های اسلامی پایه‌گذاری شده باشد، مسلماً تربیت معنوی از جمله اهداف اساسی آن است. یکی از عوامل تحقق این هدف، توجه به محتوای آموزشی است. مسلماً کتب درسی به‌عنوان یک مؤلفه اساسی در فرایند آموزش، دارای اهمیت است.

باتوجه به موضوع نفوذ فرهنگ‌های بیگانه و تأثیرگذاری بر دانش‌آموزان مقطع ابتدایی که در سنین حساس شکل‌گیری هویت فردی، جمعی، دینی و مذهبی قرار دارند، باید توجه ویژه‌ای به این مسئله داشت (خزایی، ۱۳۸۷). از طرف دیگر هویت اهمیت بسیاری در برقراری وحدت و همبستگی میان آحاد جامعه دارد (فقیه‌آرام و دیگران، ۱۳۹۷، ص ۱۴۵؛ زاویه و عزیزی، ۱۳۹۲، ص ۱۳۸) و به دلیل تکرار و فهم عمومی آن، تداوم داشته و به واسطه تکیه‌ای که به نمادها دارد، در شکل بصری به سرعت شناسایی می‌شود و برای دانش‌آموزان ابتدایی نقش کارکردی فوق‌العاده‌ای دارد (زاویه و عزیزی، ۱۳۹۲، ص ۱۳۸).

فیاض و ایمانی قوشچی (۱۳۸۹، ص ۴۲) معتقدند بعضی کتاب‌های درسی مانند مطالعات اجتماعی اهمیت بیشتری در شکل‌دهی هویت ملی دانش‌آموزان دارند. چرا که کتب مطالعات اجتماعی درهم‌تنیدگی بیشتری با حفظ و بازتولید هویت ملی و دینی و تقویت انسجام و اتحاد ملی دارد و شکل‌گیری هویت ملی و دینی افراد پس از نهاد خانواده برعهده نظام آموزش و پرورش است (عبدی و لطفی، ۱۳۸۷، ص ۵۳). بنابراین ضروری است نظام آموزش و پرورش هر کشور باتوجه به تحقیقات انجام شده و مستندات موجود، به تدوین و تألیف کتبی بپردازد که قادر باشند هر چه بیشتر از گذشته، هویت ملی (هاشمی و قربانعلی‌زاده، ۱۳۹۳، ص ۵۶) و هویت دینی را در دانش‌آموزان متبلور کنند (نوشادی، شمشیری و احمدی، ۱۳۹۰، ص ۱۶۳).

از آنجاکه هویت‌پذیری در سنین پایین‌تر به‌طور مطلوب‌تری صورت می‌گیرد، ضروری است به این مقوله از مقطع ابتدایی پرداخته شود. بنابراین چنانچه کتب مطالعات اجتماعی مقطع ابتدایی به‌صورت هدفمند و در راستای القای هویت ملی و هویت دینی به دانش‌آموزان، تألیف و تدوین شوند، می‌توانند در این زمینه مؤثر باشند (منصوری و فریدونی، ۱۳۸۸، ص ۲۸).

با بررسی پژوهش‌های گذشته می‌توان به این موضوع دست یافت که علی‌رغم اشتراکات فراوان، در رابطه با مؤلفه‌های هویت ملی ایرانی نظر واحدی وجود ندارد (ازغندی و محمدی‌مهر، ۱۳۹۵، ص ۴۲). به‌طور مثال در تحقیق آشنا و روحانی (۱۳۸۹، ص ۱۶۹)، زبان، دیانت، تاریخ، حافظه فرهنگی، جغرافیای فرهنگی و نظام اجتماعی از جمله مؤلفه‌های اساسی در تلقین و تقویت هویت فرهنگی ایرانیان به‌شمار آمده‌اند. همچنین در مطالعه‌ای که ازغندی و محمدی‌مهر (۱۳۹۵، ص ۴۹) در رابطه با نقش کتب درسی فارسی در شکل‌گیری هویت ملی دانش‌آموزان مقطع ابتدایی انجام داده‌اند، مؤلفه‌های هویت ملی را آیین‌ها و آداب و رسوم ایرانی، نمادها و سمبل‌ها، فولکلور، داستان و ضرب‌المثل‌های ایرانی، مفاخر و اسطوره‌های ایرانی، اماکن و جغرافیای ایران، مفاخر ملی جمهوری اسلامی ایران، اظهار عشق و ارادت به وطن و آیین‌های مرتبط با انقلاب اسلامی ایران برشمرده‌اند. همچنین در پژوهش لقمان‌نیا، خامسان، آیتی و خلیفه (۱۳۹۰، ص ۳۳)، سرزمین، زبان، تاریخ، دین و فرهنگ به‌عنوان مؤلفه‌های اساسی هویت ملی و دینی قلمداد شده است.

با در نظر گرفتن این موضوع که تحقیقات بسیاری در زمینه مؤلفه‌های هویت ملی و هویت دینی انجام شده، در پژوهش حاضر به بررسی این موضوع پرداخته شده که کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی مقطع ابتدایی - به‌عنوان یکی از اصلی‌ترین رسانه‌های آموزشی برای دانش‌آموزان دوره ابتدایی - تا چه میزان توانسته نقش خود را در تلقین و تقویت هویت ملی و هویت دینی ایفا کند؟

به دلیل اهمیت توجه به هویت ملی و هویت دینی، این موضوع مورد توجه پژوهشگران بسیاری قرار گرفته است (رئوفی، ۱۳۸۹، ص ۱۱۰). یافته‌های صالحی عمران و شکیباییان (۱۳۸۶، ص ۸۱) نشان می‌دهد در کتاب‌های درسی مقطع ابتدایی توجه مناسب و متعادلی به مقوله‌های هویت ملی، دینی و انقلابی نشده است. همچنین یافته‌های دهقانی، حسینی‌نسب و حسین‌پور (۱۳۹۰، ص ۳۱) مؤید این است که برنامه درسی کتاب‌های تعلیمات اجتماعی دوران ابتدایی و راهنمایی در بهره‌مندی از الگوی اسلامی و به‌کارگیری اهداف و دستوره‌های اسلامی موفق نبوده‌اند.

در پژوهش هاشمی و قربانعلی‌زاده (۱۳۹۳، ص ۴۹)، هویت ملی در کتاب‌های مطالعات اجتماعی پایه سوم و ششم ابتدایی و قسمت تعلیمات مدنی پایه چهارم و پنجم ابتدایی مورد بررسی قرار گرفته است. یافته‌ها نشان می‌دهد در مجموع ۱۱۷۱ مورد به مفهوم هویت ملی پرداخته شده که بیشترین مقدار در کتاب مطالعات اجتماعی پایه ششم است.

پژوهش لقمان‌نیا و خامسان (۱۳۸۹، ص ۱۴۶) در مورد هویت در نظام آموزش و پرورش ایران نشان می‌دهد که هویت ملی در سیستم آموزشی ایران جایگاه مطلوبی ندارد و باتوجه به اینکه این موضوع در تمام زمینه‌ها با توسعه و انسجام ملی ارتباط ناگسستنی دارد، باید مورد بازبینی قرار گیرد.

همچنین پژوهش منصوری و فریدونی (۱۳۸۸، ص ۳۲) در مورد هویت ملی در کتب درسی فارسی دوره ابتدایی نشان می‌دهد که میزان توجه به مقوله‌های هویت ملی در کتاب‌های مقطع ابتدایی، بخش بسیار ناچیزی را تشکیل می‌دهد. مؤلفه‌هایی که در این پژوهش به‌عنوان مصادیق هویت ملی در نظر گرفته شده، شامل فرهنگ، مشاهیر و نویسندگان ایرانی، اساطیر ایرانی، هنر و معماری ایرانی، آثار تاریخی، مفاهیم وطن‌پرستی، ادبیات ایران و تاریخ ایران است.

نتایج پژوهش ایشانی و حاجی‌حسین (۱۳۹۶، ص ۱۱۵) در مورد نقش کتاب فارسی دوره ابتدایی در هویت ملی نیز نشان می‌دهد میزان توجه به مؤلفه‌های هویت ملی در کتب فارسی دوره اول مقطع ابتدایی یکسان نیست و بیشترین فراوانی هویت ملی را پایه اول دبستان به خود اختصاص داده است.

علیزاده و علوی (۱۳۹۹، ص ۲۰۷) در تحلیل محتوای کتاب‌های خواندنی، نوشتاری و هدیه‌های آسمان ابتدایی براساس مؤلفه‌های شادی از منظر اسلام دریافته‌اند که بیشترین فراوانی به مقوله عاطفی در مؤلفه تبسم، لبخند و خندیدن اختصاص دارد و به مقوله صفات شخصیتی به‌ویژه مؤلفه‌های پرهیز از حسادت، کینه، طمع و بخل و مقوله‌های نیازهای جسمانی توجه کمتری شده است.

نتایج تحقیق جدیدی محمدآبادی (۱۳۹۴، ص ۴۶) که به هویت ملی در کتاب‌های فارسی و علوم اجتماعی پایه ششم پرداخته نشان می‌دهد در متن کتاب‌های اجتماعی مطالبی باعنوان نماد دین، اساطیر ایرانی و سرود ملی و پرچم وجود دارد، اما در متن کتاب‌های فارسی، نماد دین، مکان تاریخی - ملی و تقویم رسمی وجود ندارد. همچنین در کتاب‌های اجتماعی نیز به مؤلفه ادبیات ملی به مقدار بسیار کم و به مکان‌های تاریخی به مقدار کمی توجه شده است.

نجار نهایندی و قربانعلی‌زاده (۱۳۹۳، ص ۹۱) که به مقایسه هویت ملی در کتاب‌های تعلیمات اجتماعی و کتاب‌های جدیدالتألیف مطالعات اجتماعی سوم ابتدایی پرداخته‌اند، معتقدند نمادها در کتاب‌های اجتماعی حالت بصری داشته و به همین دلیل در ذهن دانش‌آموزان پایدارترند. همچنین نتایج تحقیق نجار نهایندی و قربانعلی‌زاده (۱۳۹۳، ص ۹۵) نشان می‌دهد بیشترین توجه به بعد مشاهیر و شخصیت‌ها و کمترین میزان به بعد وقایع و رخدادها اختصاص دارد. اما نجار نهایندی و قربانعلی‌زاده (۱۳۹۳، ص ۹۶) اضافه می‌کنند که توجه کتاب مطالعات اجتماعی به مؤلفه‌های هویت ملی نامناسب و نامتوازن است. در این کتاب بیشترین توجه به ترتیب به بعد ارزش‌های ملی، مؤلفه‌های میراث فرهنگی، مشاهیر و شخصیت‌ها در متن و تصاویر به چشم می‌خورد و کمترین توجه به بعد نماد ملی تعلق دارد.

خدایار و فتحی (۱۳۸۷، ص ۹۱) در تحلیل مؤلفه‌های هویت ملی کتاب‌های درسی تاریخ، جامعه‌شناسی و زبان و ادبیات فارسی دبیرستان به این نتیجه رسیده‌اند که بیشترین فراوانی به عنصر فرهنگ و کمترین آن به دین و مذهب اختصاص دارد. همچنین از دیدگاه برنامه‌ریزان نظام آموزشی، فرهنگ در مقایسه با سایر مصادیق هویت ملی اهمیت بیشتری دارد.

در مورد شاخصه‌های مؤلفه دین و مذهب، خدایار و فتحی (۱۳۸۷، ص ۴۶) معتقدند که فراوانی آن‌ها در مقایسه با سایر عناصر هویت ملی کمتر است. همچنین اظهار می‌دارند نظام آموزشی در انعکاس عناصر هویت ملی در کتب درسی دوره متوسطه موفق بوده است.

تحقیق حبیب^۱ و سعیدا^۲ (۲۰۱۹، ص ۲۷۵) در مورد ساختار هویت ملی در دبیرستان خصوصی پاکستانی در دبی نشان می‌دهد کتاب‌ها در برنامه درسی قرائتی از اسلام به‌عنوان یک عامل اصلی ارائه داده که سایر نشانه‌های هویت ملی دانش‌آموزان را تحت‌تأثیر قرار داده است.

السعودی^۳ (۲۰۱۷، ص ۵۶) که هویت فرهنگی را در کتاب‌های تعلیمات دینی مدارس اردن مورد بررسی قرار داده، اظهار می‌دارد در مؤلفه‌های مربوط به نمادها و حوادث ملی، بیشترین فراوانی مربوط به نماد پرچم است.

تحقیق درانی^۴ و دنه^۵ (۲۰۱۰، ص ۲۱۵) که رابطه بین مدرسه و درگیری در پاکستان را بررسی کرده، حاکی از آن است که اطلاعات جمع‌آوری شده از اسناد برنامه درسی، فعالیت‌های کلاسی و گروه‌های متمرکز دانش‌آموزان نشان می‌دهد مجموعه پیچیده آموزش، دین و هویت ملی در شناخت دانش‌آموزان از خود به‌عنوان یک پاکستانی نقش دارد. همچنین در این تحقیق نشانگر اصلی که برنامه درسی پاکستان برای بازتولید هویت و مفهوم پاکستانی بودن استفاده می‌کند، دین اسلام است (درانی و دنه، ۲۰۱۰، ص ۲۲۲).

-
- 1- Habib
  - 2- Saeeda
  - 3- Alsoudi
  - 4- Durrani
  - 5- Dunne

کتسرسکا^۱ (۲۰۰۷، ص ۳۰۷) که به بررسی مفاهیم هویت ملی در کتاب‌های درسی بلغارستان پرداخته معتقد است کتاب‌ها بیشتر مذهب ارتدکس را حفظ کرده و سازگاری واقعی همگن کشور را با تعداد زیادی از مسلمانان ترک تبار رعایت نمی‌کنند.

حال نکته اینجاست که تحقیقات انجام شده در حیطه بررسی هویت ملی و هویت دینی در مقطع ابتدایی بیشتر مربوط به مجموع کتب مقطع ابتدایی بوده یا تحقیقاتی که در حیطه بررسی هویت ملی و هویت دینی در کتاب‌های مطالعات اجتماعی مقطع ابتدایی انجام شده، مربوط به سال‌های گذشته است. آخرین تغییرات مربوط به کتاب‌های مذکور مربوط به مطالعات اجتماعی پایه سوم در سال تحصیلی ۹۳-۱۳۹۲ و پایه چهارم و پنجم در سال تحصیلی ۹۴-۱۳۹۳ است. همچنین کتاب مطالعات اجتماعی پایه ششم در سال تحصیلی ۹۳-۱۳۹۲ مطابق با آخرین تغییرات نظام آموزشی (۳-۳-۶) تدوین و چاپ شده و از آن سال تاکنون تغییری در آن صورت نگرفته است. با توجه به اینکه هویت ملی و هویت دینی در کتب جدید بررسی نشده، ضروری است به این موضوع پرداخته شود.

روش پژوهش

در این پژوهش از روش تحلیل محتوا استفاده شده که از نوع تحلیل محتوای کمی است. واحد تحلیل شامل هر یک از مطالب کتاب‌های مطالعات اجتماعی پایه سوم تا ششم مقطع ابتدایی و شامل کلمه و تصویر است. برای بررسی مسئله پژوهش از سیاهه تحلیل محتوای محقق ساخته استفاده شد. به منظور تدوین مؤلفه‌های مورد پژوهش، ابتدا فرم تحلیل محتوای اولیه که شامل تعدادی از مؤلفه‌های هویت ملی و هویت دینی بود گردآوری و سپس برای بررسی در اختیار تعدادی از صاحب‌نظران قرار گرفت که پس از اعمال نظرات آن‌ها، ۱۲ مؤلفه تأیید شد. مؤلفه‌های هویت ملی شامل نمادها و سمبل‌های ملی، مشاهیر، اسطوره‌ها و شخصیت‌های ملی، میراث فرهنگی، ارزش‌ها و هنجارهای ملی، زبان و ادبیات فارسی، تاریخ ملی، رخدادها و حوادث ملی و مؤلفه‌های هویت دینی عبارت از اعتقادات، اعمال و احکام دینی، آشنایی با روش زندگی اسلامی، اماکن و اسطوره‌های دینی است.

هر مؤلفه، مقوله‌های مختلفی را شامل می‌شود. جدول ۱ مقوله‌های مربوط به مؤلفه‌های هویت ملی و جدول ۲ مقوله‌های مربوط به هویت دینی را نشان می‌دهد.

جدول ۱. مؤلفه‌ها و مقوله‌های هویت ملی

مؤلفه‌ها	مقوله‌ها
ارزش‌ها و	ارزش‌ها و هنجارهای اجتماعی: (نهاد خانواده، نظم، اموال عمومی، اجرا و رعایت قانون،
هنجارهای ملی	حفظ محیط زیست، حفظ سلامتی، رعایت ایمنی و حفظ خود، تفریح و سرگرمی و تقسیم کار)

<p>- ارزش‌ها و هنجارهای اقتصادی: (صرفه‌جویی، پرهیز از اسراف، اهمیت پس‌انداز و خرید کالای ایرانی)</p>	
<p>- ارزش‌ها و هنجارهای سیاسی: (پاسداری از کشور و حکومت، وحدت و یکپارچگی، استقلال، ضدیت با نظام پهلوی، پذیرش و پیروی از ولایت فقیه، بی‌زاری از دشمنان، استقلال، حمایت از مقاومت فلسطین و مقابله با صهیونیسم)</p>	
<p>- ارزش‌ها و هنجارهای اخلاقی و مذهبی: (شکر خدا، عفاف و حجاب، محبت و مهربانی، کمک به دیگران، دوستی و تعامل، توحید و یگانه‌پرستی، کار و تلاش، مراقبت از دیگران، محبت و نیکی به والدین، تشکر و قدردانی، قناعت، آغاز کارها با نام خدا، نیکوکاری، شورا و مشورت، حمایت از مظلومان و مستضعفان، صداقت، ادب، دوری از بخل، دوری از سخن‌چینی، وفاداری و تعهد، گذشت و بخشش، خوش‌اخلاقی، رعایت حقوق دیگران، تعاون و همکاری، ایثار و فداکاری، پرهیز از غیبت، امر به معروف و نهی از منکر و احترام به دیگران)</p>	
<p>- خرده فرهنگ: (ترکمن، ترک، فارس، بلوچ، عشایر، لر، کرد، گیلکی، عرب) - اماکن و بناها: (نقش جهان، مسجد امام اصفهان، مسجد شیخ لطف‌الله، کاخ عالی‌قاپو، بازار قیصریه، کاروانسرای عباسی، نقش برجسته هخامنشی، مجسمه مرد پارسی، دانشگاه جندی‌شاپور، نظامیه نیشابور و مقبره شهریار)</p>	
<p>- کتب: (شاهنامه، شاهنامه دقیقی، کلیله و دمنه، شاهنامه ابوالمؤید بلخی، دیوان امیر معری، دیوان عنصری، دیوان خاقانی، دیوان فرخی، دیوان دقیقی، حدیقه سنایی، رباعیات خیام، دیوان باباطاهر، سیاست‌نامه، گرشاسب‌نامه، شفا، قانون، قانون مسعودی، حاوی، الطب‌المنصوری، جبر و مقابله، دانشنامه‌های اعلائی، قرآن، تفسیر تبیان، مجمع‌البیان، اصول کافی، احیاء‌العلوم، الاستبصار، تاریخ طبری و ترجمه تاریخ طبری) - هنرهای سنتی و صنایع دستی: (کتیبه‌نویسی، خطاطی، کاشی‌کاری و مینیاتور) - احادیث و آیات</p>	<p>میراث فرهنگی</p>
<p>- مناسک و سنت‌ها: (نوروز، چوگان‌بازی، نقالی و هدیه دادن)</p>	
<p>ظهور اسلام، مناسبت‌های ملی، قیام‌ها، حملات و جنگ‌ها، انقلاب اسلامی، اعیاد و جشن‌های ملی</p>	<p>رخدادها و حوادث ملی</p>
<p>شماره ملی، شناسنامه، قانون اساسی، سرود ملی، تقویم ملی، نقشه ایران، پرچم ایران، پول ملی، برج میلاد و خلیج فارس</p>	<p>نمادها و سمبل‌های ملی</p>
<p>مشاهیر، اسطوره‌ها و شخصیت‌های ادبی، سیاسی: (رهبران سیاسی، رؤسای حکومت، عوامل اجرایی حکومت)، علمی و فلسفی، هنری، ورزشی و حماسی، مبارز و انقلابی: (رهبران فکری و انقلابی)</p>	<p>مشاهیر، اسطوره‌ها و شخصیت‌های ملی</p>
<p>تأسیس حکومت‌ها، عهدنامه‌ها و قطعنامه‌ها</p>	<p>تاریخ ملی</p>
<p>دیوان اشعار و نظم و نثر فارسی، اصطلاحات، مثل‌ها و عبارات فارسی</p>	<p>زبان و ادبیات فارسی</p>

جدول ۲. مؤلفه‌ها و مقوله‌های مربوط به هویت دینی

مؤلفه‌ها	مقوله‌ها
اعتقادات دین اسلام	توحید، معاد، نبوت، امامت و عدل
اعمال و احکام دینی	اعمال و احکام و آداب مربوط به نماز، روزه، غسل، حج، زکات، جهاد، زیارت، زیارت حرم ائمه اطهار (ع)، عزاداری، مناسبت‌ها و اعیاد دینی
آشنایی با روش زندگی اسلامی	سیره زندگی پیامبر (ص) و ائمه اطهار (ع) و شیوه زندگی عالمان دینی
اماکن دینی	کعبه، مرقد پیامبر (ص)، اماکن زیارتی و قبور متبرکه
اسطوره‌های دینی	معصومین و اهل بیت (ع)، امامزادگان، شهدای جنگ

به منظور استخراج نتایج، با بررسی تمام کلمات و تصاویر، با مشاهده یکی از شواهد مربوط به مؤلفه‌های هویت ملی و هویت دینی، کد آن در سیاهه محقق علامت زده شده و در نهایت با در نظر گرفتن فراوانی مربوط به هر مؤلفه، محتوای تمام کتاب‌های مطالعات اجتماعی مقطع ابتدایی مورد بررسی و تحلیل قرار گرفت. جامعه آماری این تحقیق، کتب مطالعات اجتماعی پایه سوم تا ششم مقطع ابتدایی است که وزارت آموزش و پرورش آن‌ها را در سال ۱۳۹۷ به چاپ رسانده است. حجم نمونه برابر با جامعه آماری و شامل ۱۹۸ بند از مطالب و ۴۳۶ تصویر کتاب‌های مذکور بوده است.

به منظور بررسی روایی صوری و محتوایی از نظر متخصصان استفاده شد. ابتدا سیاهه مربوط به مؤلفه‌های هویت ملی و هویت دینی در اختیار ۲ نفر از صاحب نظران برای اعمال تغییر و اصلاحات احتمالی قرار گرفت. پس از اعمال نظر صاحب نظران، سیاهه تحلیل محتوا با ۱۲ مؤلفه حاصل شد. همچنین برای بررسی میزان پایایی با استفاده از روش ویلیام اسکات ابتدا بخشی از نمونه مورد تحقیق به روش تصادفی ساده و با استفاده از جدول اعداد تصادفی انتخاب و پس از آن توسط دو محقق، به صورت جداگانه مورد بررسی قرار گرفت. در نهایت ضریب توافق ۹۰٪ به دست آمد. پس از گردآوری داده‌ها، با استفاده از نرم افزار excel به تحلیل داده‌ها پرداخته شده است.

یافته‌های پژوهش

ابتدا به بررسی کلمات در متون درسی کتاب‌های مطالعات اجتماعی پایه سوم تا ششم ابتدایی پرداخته شد. جدول ۳، فراوانی کلمه‌ها و تصاویر مرتبط با مؤلفه‌های هویت در کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی پایه سوم تا ششم را نشان می‌دهد. نتایج نشان می‌دهد که در ۷۶ درصد از کلمه‌ها، مؤلفه‌های هویت وجود دارد. بر مبنای جدول مذکور، ۶۴ درصد از تصاویر کتاب‌های مطالعات اجتماعی مقطع ابتدایی با مؤلفه‌های هویت مرتبط است. همچنین مطابق جدول زیر، ۵۴/۸ درصد تصاویر مرتبط با مؤلفه‌های هویت ملی و ۴۵/۲ درصد آن‌ها مرتبط با مؤلفه‌های هویت دینی است.

جدول ۳. توزیع فراوانی انواع هویت در کلمات و تصاویر کتاب‌های مطالعات اجتماعی مقطع ابتدایی

مقوله‌ها	فراوانی		درصد	
	کلمات	تصاویر	کلمات	تصاویر
هویت ملی	۹۳	۱۵۳	۶۲	۵۴/۸
هویت دینی	۵۷	۱۲۶	۳۸	۴۵/۲
مجموع	۱۵۰	۲۷۹	۱۰۰	۱۰۰

براساس یافته‌های جدول ۳، فراوانی کلمات مرتبط با مؤلفه‌های هویت ملی (۶۲ درصد) سهم بیشتری نسبت به فراوانی مؤلفه‌های هویت دینی (۳۸ درصد) را در برمی‌گیرد. همچنین این موضوع در بخش تصاویر کتاب درسی نیز صدق می‌کند. اختلاف درصد تعداد تصاویر مربوط به هویت ملی با درصد تعداد تصاویر مربوط به هویت دینی حدود ده درصد است. درحالی‌که اختلاف درصد تعداد کلمات مربوط به این دو مقوله حدود ۲۴ درصد است. به عبارت دیگر اختلاف درصد کلمات در مقوله‌های مورد بحث بیشتر از اختلاف تصاویر در این مقوله‌هاست.

• بررسی کلمات کتاب‌های مطالعات اجتماعی پایه سوم تا ششم ابتدایی:

جدول ۴. توزیع فراوانی مؤلفه‌های هویت ملی در کلمات کتاب‌های مطالعات اجتماعی مقطع ابتدایی

مؤلفه‌های هویت ملی	فراوانی	درصد
ارزش‌ها و هنجارهای ملی	۲۶	۲۷
میراث فرهنگی	۲۲	۲۳/۴
رخدادها و حوادث ملی	۱۸	۱۹/۶
نمادها و سمبل‌های ملی	۱۷	۱۸/۸
مشاهیر، اسطوره‌ها و شخصیت‌های ملی	۴	۴/۴
تاریخ ملی	۳	۳/۲
زبان و ادبیات فارسی	۳	۳/۶
مجموع	۹۳	۱۰۰

براساس یافته‌های جدول ۴، از میان مؤلفه‌های هویت ملی در کلمات کتاب‌های مطالعات اجتماعی مقطع ابتدایی، بیشترین فراوانی (۲۷ درصد) کلمات مرتبط با ارزش‌ها و هنجارهای ملی و کمترین فراوانی (۳/۲ درصد) مربوط به تاریخ ملی است.

جدول ۵. توزیع فراوانی مؤلفه‌های هویت دینی در کلمات کتاب‌های مطالعات اجتماعی مقطع ابتدایی

مؤلفه‌های هویت دینی	فراوانی	درصد
اعتقادات دین اسلام	۲۸	۴۵
اعمال و احکام دینی	۱۴	۲۳
آشنایی با روش زندگی اسلامی	۹	۱۴
اماکن دینی	۳	۴
اسطوره‌های دینی	۳	۴
مجموع	۵۷	۱۰۰

جدول ۵، بیانگر مؤلفه‌های مرتبط با هویت دینی در کلمات کتاب‌های مطالعات اجتماعی مقطع ابتدایی است. مطابق جدول زیر، بیشترین فراوانی (۴۵ درصد) مربوط به مؤلفه‌های هویت دینی مرتبط با اعتقادات دین اسلام و کمترین آن‌ها (۴ درصد) مربوط به اسطوره‌های دینی است. مقایسه فراوانی مؤلفه‌های هویت ملی با هویت دینی در کلمات کتاب‌های مطالعات اجتماعی ابتدایی نشان می‌دهد ۶۲ درصد کلمات در مؤلفه‌ها با هویت ملی (۹۳ مورد) و ۴۸ درصد با هویت دینی (۵۷ مورد) مرتبط است. بنابراین در کتاب‌های مذکور به مؤلفه‌های مرتبط با هویت ملی بیشتر پرداخته شده است.

• **بررسی تصاویر کتاب‌های مطالعات اجتماعی پایه سوم تا ششم ابتدایی:**

جدول ۶. توزیع فراوانی مؤلفه‌های هویت ملی در تصاویر کتاب‌های مطالعات اجتماعی مقطع ابتدایی

مؤلفه‌های هویت ملی	فراوانی	درصد
ارزش‌ها و هنجارهای ملی	۴۱	۲۶/۸
میراث فرهنگی	۳۴	۲۲/۲
رخدادها و حوادث ملی	۲۱	۱۳/۷

۱۳/۱	۲۰	مشاهیر، اسطوره‌ها و شخصیت‌های ملی
۱۱/۸	۱۸	نمادها و سمبل‌های ملی
۷/۸	۱۲	تاریخ ملی
۴/۶	۷	زبان و ادبیات فارسی
۱۰۰	۱۵۳	مجموع

جدول ۶، فراوانی مؤلفه‌های هویت ملی در تصاویر کتاب‌های مطالعات اجتماعی مقطع ابتدایی را نشان می‌دهد. مطابق جدول بالا، بیشترین فراوانی تصاویر (۲۶/۸ درصد) مرتبط با ارزش‌ها و هنجارهای ملی و کمترین آن‌ها (۴/۶ درصد) مربوط به زبان و ادبیات فارسی است.

جدول ۷. توزیع فراوانی مؤلفه‌های هویت دینی در تصاویر کتاب‌های مطالعات اجتماعی مقطع ابتدایی

درصد	فراوانی	مؤلفه‌های هویت دینی
۲۷/۵	۳۴	اعتقادات دین اسلام
۲۵/۹	۳۲	آشنایی با روش زندگی اسلامی
۱۹/۹	۲۵	اعمال و احکام دینی
۱۴/۸	۱۸	اماکن دینی - مذهبی
۱۱/۹	۱۵	اسطوره‌های دینی
۱۰۰	۱۲۶	مجموع

جدول ۷، بیانگر مؤلفه‌های مرتبط با هویت دینی در تصاویر کتاب‌های مطالعات اجتماعی مقطع ابتدایی است. مطابق جدول بالا، بیشترین فراوانی تصاویر (۲۷/۵ درصد) مربوط به اعتقادات دین اسلام و کمترین آن‌ها (۱۱/۹ درصد) مربوط به اسطوره‌های دینی است. از مجموع ۲۷۹ تصویر مرتبط با هویت ملی و هویت دینی در کتاب‌های مطالعات اجتماعی مقطع ابتدایی، ۵۴/۸۳ درصد تصاویر (۱۵۳ مورد) مربوط به هویت ملی و ۴۵/۱۷ درصد (۱۲۶ مورد) مربوط به هویت دینی است.

بحث و نتیجه‌گیری

باتوجه به یافته‌های این پژوهش، در مقایسه بین مؤلفه‌های هویت ملی و هویت دینی، مؤلفه‌های هویت ملی با ۶۲ درصد (جدول ۱) نسبت به مؤلفه‌های هویت دینی (۳۸ درصد)، به‌میزان بیشتری در متون کتاب‌های مطالعات اجتماعی مقطع ابتدایی به چشم می‌خورد. مطابق جدول ۲ در میان مؤلفه‌های هویت ملی، ارزش‌ها و هنجارهای ملی با فراوانی ۲۷ درصدی، به‌مقدار بیشتری نسبت به سایر مؤلفه‌های هویت ملی در متون کتب مطالعات اجتماعی مقطع ابتدایی قرار گرفته است. پس از ارزش‌ها و هنجارهای ملی به‌ترتیب میراث فرهنگی، رخدادها و حوادث ملی، نمادها و سمبل‌های ملی، مشاهیر، اسطوره‌ها و شخصیت‌های ملی، تاریخ ملی و زبان و ادبیات فارسی بیشترین مقدار فراوانی را در متون کتب مطالعات اجتماعی مقطع ابتدایی به خود اختصاص داده‌اند. مطابق جدول ۳، در میان مؤلفه‌های هویت دینی نیز بیشترین فراوانی به‌ترتیب به مؤلفه‌های اعتقادات دین اسلام، اعمال و احکام دینی، آشنایی با روش زندگی اسلامی، اماکن دینی و اسطوره‌های دینی در کلمات کتاب‌های مطالعات اجتماعی اختصاص دارد.

مطابق جدول ۱، در قسمت تصاویر کتاب درسی، در مقایسه بین تصاویر مؤلفه‌های هویت ملی با هویت دینی همانند متون کتاب درسی، مؤلفه‌های هویت ملی با ۵۴/۸ درصد فراوانی به‌مقدار بیشتری نسبت به مؤلفه‌های هویت دینی (۴۵/۲ درصد) به چشم می‌خورد. در قسمت تصاویر کتاب‌های مطالعات اجتماعی مقطع ابتدایی، مؤلفه ارزش‌ها و هنجارهای ملی با ۲۶/۸ درصد نسبت به سایر مؤلفه‌های تحقیق به‌میزان بیشتری به چشم می‌خورد (جدول ۴) و پس از آن به‌ترتیب مؤلفه‌های میراث فرهنگی، رخدادها و حوادث ملی، مشاهیر، اسطوره‌ها و شخصیت‌های ملی، نمادها و سمبل‌های ملی، تاریخ ملی و زبان و ادبیات فارسی، بیشترین مقدار فراوانی را در تصاویر کتاب به خود اختصاص داده‌اند. همچنین طبق جدول شماره ۵، در تصاویر کتاب به مؤلفه اعتقادات دین اسلام با ۲۷/۵ درصد فراوانی به‌میزان بیشتر توجه شده است و پس از آن به‌ترتیب مؤلفه‌های آشنایی با روش زندگی اسلامی، اعمال و احکام دینی، اماکن دینی و اسطوره‌های دینی به‌میزان بیشتری در تصاویر کتاب مطالعات اجتماعی دیده می‌شوند.

باتوجه به یافته‌های تحقیق، مؤلفه‌های هویت ملی به‌میزان بیشتری نسبت به مؤلفه‌های هویت دینی در کتب مطالعات اجتماعی مقطع ابتدایی مورد توجه واقع شده است که با نتایج پژوهش‌های هاشمی و قربانعلی‌زاده (۱۳۹۳، ص ۴۹)، منصوری و فریدونی (۱۳۸۸، ص ۲۷)، نوشادی و دیگران (۱۳۹۰، ص ۵۱) و معروفی و پناهی‌توانا (۱۳۹۲، ص ۹۳) همخوانی دارد. همچنین نتایج تحقیق خدایار و فتحی (۱۳۸۷، ص ۳۸) نیز نشان می‌دهد فراوانی مؤلفه‌های دین و مذهب در مقایسه با سایر مؤلفه‌های هویت ملی در کتاب‌های تاریخ، زبان فارسی، ادبیات فارسی و جامعه‌شناسی دوره دبیرستان کمتر است که نتایج تحقیق حاضر را تأیید می‌کند. صالحی عمران و شکیباییان (۱۳۸۶، ص ۸۱)، معروفی و پناهی‌توانا (۱۳۹۳، ص ۹۱)، زاویه و عزیزی (۱۳۹۲، ص ۱۲۱) و نجار نهانندی و قربانعلی‌زاده (۱۳۹۳، ص ۹۵) عنوان کرده‌اند که به مؤلفه‌های هویت ملی، دینی و انقلابی، توجه مناسب و متعادلی در کتاب‌های درسی صورت نگرفته است. همچنین پژوهش‌های هاشمی و قربانعلی‌زاده (۱۳۹۳، ص ۴۹) و نجار نهانندی و قربانعلی‌زاده (۱۳۹۳، ص ۹۶) که بر توجه نامناسب

و نامتوازن کتاب درسی به مؤلفه‌های هویت ملی دلالت دارند، نشان می‌دهند که به بعد ارزش‌ها به میزان بیشتری نسبت به سایر مؤلفه‌ها پرداخته شده و پس از آن بیشترین فراوانی به ترتیب در رابطه با مؤلفه‌های میراث فرهنگی و مشاهیر و شخصیت‌ها، در متن و تصاویر کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی به چشم می‌خورد که با تحقیق حاضر همخوانی دارند.

نتایج تحقیق جدیدی محمدآبادی (۱۳۹۴، ص ۴۶) نشان می‌دهد که در کتاب‌های اجتماعی پایه ششم دبستان به ادبیات ملی بسیار کم و به مکان‌های تاریخی نیز به مقدار کم توجه شده است. این یافته‌ها با تحقیق حاضر در مورد کمترین فراوانی‌ها (زبان و ادبیات فارسی و تاریخ ملی) در بین مؤلفه‌های هویت ملی در کلمات کتاب‌های مطالعات اجتماعی مقطع ابتدایی تا حدود زیادی همخوانی دارد.

همچنین در تصاویر کتاب‌های درسی، مؤلفه‌های هویت ملی به مقدار بیشتری نسبت به مؤلفه‌های هویت دینی به چشم می‌خورد. نجار نهبانندی و قربانعلی‌زاده (۱۳۹۳، ص ۹۱) معتقدند نمادها حالت بصری دارند و در ذهن دانش‌آموزان پایدارترند. از آنجاکه هویت به واسطه تکیه‌ای که به نمادها دارد، در شکل بصری به سرعت شناسایی می‌شود و برای دانش‌آموزان ابتدایی نقش کارکردی فوق‌العاده‌ای دارد (زاویه و عزیزی ۱۳۹۲، ص ۱۳۸)، توجه بیشتر به تصاویر هویت دینی ضروری به نظر می‌رسد.

در بعد مقوله‌های دینی نیز نتایج تحقیق ازغندی و محمدی‌مهر (۱۳۹۵، ص ۴۹) نشان می‌دهد باورها و اعتقادات بیشترین و اماکن و اسطوره‌های دینی کمترین فراوانی را در کتاب‌های مورد بررسی به خود اختصاص داده‌اند. همچنین نتایج تحقیق صالحی عمران و شکیباییان (۱۳۸۶، ص ۷۹) نیز بر اختصاص کمترین مقدار فراوانی در تصاویر و متون کتاب‌های بررسی شده به اماکن دینی و مذهبی دلالت دارد که با نتایج تحقیق حاضر همخوانی دارد.

اما نتایج پژوهش لقمان‌نیا و خامسان (۱۳۸۹، ص ۱۴۶) و فیاض و ایمانی قوشچی (۱۳۸۹، ص ۵۸) نشان می‌دهد که توجه به هویت ملی علی‌رغم اهمیتی که دارد، به‌طور معقول و مناسب مورد توجه قرار نگرفته است. همچنین پژوهش منصوره و فریدونی (۱۳۸۸، ص ۲۷) نشانگر این است که میزان توجه به مقوله‌های هویت ملی در کتاب‌های فارسی مقطع ابتدایی، بخش بسیار ناچیزی را تشکیل می‌دهد که با پژوهش حاضر همخوانی ندارد. موضوع تفاوت در میزان توجه به مؤلفه‌های هویت ملی و هویت دینی باتوجه به دلایل مختلفی چون اولویت اهداف، نیازهای سنی دانش‌آموزان، توانمندی‌های دانش‌آموزان، موضوعات و عناوین مختلف درسی و... منطقی به نظر می‌رسد (هاشمی و قربانعلی‌زاده، ۱۳۹۳، ص ۶۷).

حال باتوجه به نتایج تحقیق حاضر می‌توان نتیجه گرفت که در متن و تصاویر کتب جدید مطالعات اجتماعی مقطع ابتدایی، مؤلفه‌های هویت ملی نسبت به مؤلفه‌های هویت دینی به میزان بیشتری به چشم می‌خورند. همچنین اختلاف درصد کلمات در مقوله‌های تحقیق (هویت ملی و هویت دینی) بیشتر از درصد اختلاف تصاویر در این مقوله‌هاست.

باتوجه به تأثیر چشمگیر آموزش‌های غیرمستقیم در قالب تصاویر بر شکل‌گیری هویت ملی و هویت دینی، پیشنهاد می‌شود مؤلفان در طراحی کتاب‌های درسی توجه بیشتری به این مقوله‌ها در قالب تصاویر داشته

باشند. همچنین باتوجه به نتایج تحقیق حاضر و ضرورت جذب هر چه بیشتر دانش‌آموزان به موضوعات دینی، در کتاب‌های درسی به مؤلفه‌های هویت دینی توجه بیشتری شود. تحقیقات بیشتر در حوزه تحلیل کتاب‌های درسی جدیدالتألیف مقاطع مختلف در رابطه با هویت دینی و ملی نیز پیشنهاد می‌شود.

منابع

- آشنا، ح؛ و روحانی، م. (۱۳۸۹). هویت فرهنگی ایرانیان از رویکردهای نظری تا مؤلفه‌های بنیادی. *فصلنامه تحقیقات فرهنگی*، ۳ (۴)، ۱۵۷-۱۸۵.
- ازغندی، ع؛ و محمدی مهر، غ. (۱۳۹۵). بازنمایی هویت ملی در کتاب‌های فارسی مقطع دبستان. *فصلنامه مطالعات ملی*، ۱۷ (۱)، ۳۹-۵۲.
- ایشانی، ط؛ و حاجی‌حسین، م. (۱۳۹۶). نقش کتاب فارسی بخوانیم دوره ابتدایی در هویت ملی (با تأکید بر فرهنگ و میراث فرهنگی). *فصلنامه مطالعات ملی*، ۱۸ (۲)، ۱۱۵-۱۳۱.
- پرنوره، ع؛ و هوشنگی، ح. (۱۳۹۸). بررسی مؤلفه‌های بعد دینی هویت ملی، راهبردها و راهکارها. *فصلنامه مطالعات ملی*، ۲۰ (۳)، ۱۷-۳۲.
- جدیدی محمدآبادی، ا. (۱۳۹۴). تحلیل محتوای کتاب‌های درسی فارسی و علوم اجتماعی پایه ششم ابتدایی از حیث توجه به هویت ملی بر محور استاندارهای مصوب. *فصلنامه پژوهش در یادگیری آموزشگاهی و مجازی*، ۳ (۱۱)، ۴۱-۴۸.
- جعفرزاده‌پور، ف. (۱۳۸۹). کتاب‌های درسی و هویت ملی. *فصلنامه مطالعات ملی*، ۱۱ (۲)، ۳۱-۵۴.
- حاجیان، ا. (۱۳۸۸). *جامعه‌شناسی هویت ایرانی*. تهران: مرکز تحقیقات استراتژیک.
- حسینی انجدانی، م؛ و درویزه، ز. (۱۳۹۱). بررسی و مقایسه ابعاد عاطفی، شناختی و رفتاری هویت ملی؛ مطالعه موردی دانش‌آموزان راهنمایی و متوسطه و دانشجویان شهر تهران. *فصلنامه مطالعات ملی*، ۱۳ (۲)، ۳-۲۶.
- خدایار، ا؛ و فتحی، ا. (۱۳۸۷). هویت ملی در کتاب‌های درسی آموزش و پرورش، مورد مطالعه: دوره متوسطه. *فصلنامه مطالعات ملی*، ۳۵ (۳)، ۲۷-۵۲.
- خزایی، ح. (۱۳۸۷). هویت و فرهنگ در عرصه فرهنگی ایران. *پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی*، ش ۷۰.
- دهقانی، م؛ حسینی‌نسب، س؛ و حسین‌پور، ع. (۱۳۹۰). بررسی سیره پیامبر اعظم (ص) در برنامه درسی تعلیمات اجتماعی دوره ابتدایی و راهنمایی براساس مهارت‌های زندگی از منظر دبیران و تحلیل محتوای کتب فوق‌الذکر. *فصلنامه نوآوری‌های آموزشی*، ۱۰ (۴۰)، ۷-۳۲.
- رئوفی، م. (۱۳۸۹). مؤلفه‌های هویت دینی. *مجله دین و ارتباطات*، ۱۷ (۱ و ۲)، ۹۱-۱۱۲.
- رهبر قاضی، م؛ حاتمی، ع؛ و عباسی، ا. (۱۳۹۷). رابطه شبکه‌های اجتماعی مجازی و دگرگونی هویت‌های جمعی (با تأکید بر هویت دینی، ملی و مدرن). *مجلس و راهبرد*، ۲۵ (۹۵)، ۳۳-۵۸.

- زاویه، س.؛ و عزیزی، س. (۱۳۹۲). تصاویر کتاب‌های درسی و رابطه آن با هویت ملی و دینی مطالعه کتاب‌های اول و دوم دبستان. *فصلنامه مطالعات ملی*. ۱۴(۴)، ۱۷۱-۱۴۰.
- صالحی، ع.؛ و شکیباییان، ط. (۱۳۸۶). بررسی میزان توجه به مؤلفه‌های هویت ملی در کتاب‌های درسی دوره آموزش ابتدایی. *فصلنامه مطالعات ملی*. ۸(۱)، ۸۴-۶۳.
- عبدی، ع.؛ و لطفی، م. (۱۳۸۷). جایگاه هویت ملی در کتب درسی آموزش و پرورش؛ مطالعه موردی کتب تاریخ مقطع دبیرستان. *فصلنامه مطالعات ملی*. ۹(۳)، ۷۲-۵۳.
- علیزاده، م.؛ و علوی، س. (۱۳۹۹). تحلیل محتوای کتاب‌های بخوانیم، بنویسیم و هدیه‌های آسمان ابتدایی (تألیف جدید) براساس مؤلفه‌های شادی از منظر اسلام. *دو فصلنامه علوم تربیتی از دیدگاه اسلام*. ۸(۱۴)، ۲۳۰-۲۰۷.
- فقیه‌آرام، ب.؛ مرادی، س.؛ و کاظمی، م. (۱۳۹۷). ارتباط هوش فرهنگی و هوش معنوی با هویت اجتماعی دانشجویان. *دو فصلنامه علوم تربیتی از دیدگاه اسلام*. ۶(۱۱)، ۱۵۰-۱۲۹.
- فیاض، ا.؛ و ایمان قوشچی، ف. (۱۳۸۹). بررسی نمادهای هویت ملی در کتاب‌های درسی تاریخ و علوم اجتماعی دوره متوسطه رشته‌های علوم انسانی، تجربی و ریاضی فیزیک در سال تحصیلی ۱۳۸۸-۸۹. *فصلنامه روان‌شناسی تربیتی*. ۶(۱۷)، ۶۳-۲۹.
- لقمان‌نیا، م.؛ و خامسان، ا. (۱۳۸۹). جایگاه هویت ملی در نظام آموزش و پرورش ایران. *تحقیقات فرهنگی*. ۳(۲)، ۱۷۱-۱۴۷.
- لقمان‌نیا، م.؛ خامسان، ا.؛ آیتی، م.؛ و خلیفه، م. (۱۳۹۰). شناسایی مؤلفه‌های هویت ملی در برنامه‌های درسی براساس روش داده‌بنیاد. *نوآوری‌های آموزشی*. ۱۰(۴۰)، ۵۶-۳۳.
- متقی، ز.؛ نصرتی‌هشی، ک.؛ و نجفی، م. (۱۳۹۴). تحلیل محتوای کتب درسی دینی دوره متوسطه با تأکید بر رویکرد تربیتی محبت اهل بیت. *فصلنامه علمی - پژوهشی مشرق موعود*. ۹(۳۶)، ۱۲۳-۱۰۳.
- مطالعات اجتماعی سوم تا ششم دبستان* (۱۳۹۷). تهران: اداره کل نظارت بر نشر و توزیع مواد آموزشی.
- معروفی، ی.؛ و پناهی‌توانا، ص. (۱۳۹۳). جایگاه مؤلفه‌های هویت ملی - مذهبی در محتوای کتاب‌های ادبیات فارسی دوره متوسطه. *فصلنامه تعلیم و تربیت*. ۱۲۰، ۱۰۴-۸۳.
- منصوری، ع.؛ و فریدونی، آ. (۱۳۸۸). تبلور هویت ملی در کتب درسی؛ بررسی محتوایی کتاب‌های دوره ابتدایی. *فصلنامه مطالعات ملی*. ۱۰(۳)، ۴۷-۲۶.
- نجار نهاوندی، م.؛ و قربانعلی‌زاده، م. (۱۳۹۳). تحلیلی بر هویت ملی در کتب درسی (مطالعه موردی مطالعات اجتماعی). *فصلنامه پژوهش‌های تربیتی*. ۲۹، ۱۰۱-۷۹.
- نوشادی، م.؛ شمشیری، ب.؛ و احمدی، ح. (۱۳۹۰). نقش و کارکرد کتاب‌های تعلیمات اجتماعی پنجم دبستان و سوم راهنمایی در شکل‌گیری هویت ملی. *پژوهش‌های برنامه درسی*. ۱(۱)، ۷۸-۵۱.
- هاشمی، س.؛ و قربانعلی‌زاده، م. (۱۳۹۳). هویت ملی در کتب مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی. *فصلنامه مطالعات ملی*. ۱۵(۴)، ۷۱-۴۹.

- Abela, M.A (2005) Shaping a national identity: Malta in European Union. *International Journal of Sociology*. 4, 10-27.
- Alsoudi, K. A (2017) Features of the Jordanian Cultural Identity in the Islamic Education Books for the Two Phases of Primary and Secondary Education in Jordan, *World Journal of Education*. 7 (2), 50-64.
- Durrani, N, Dunne, M (2010) Curriculum and national identity: exploring the links between religion and nation in Pakistan. *Curriculum Studies*. 42, (2), 215-240.
- Katsarska, M (2007) National Identity in Textbooks and Marginalizing Practices: A Case Study from Bulgaria, Europa- *PeripheriaOst/Sudost. Europe- The Eastern/ South Eastern Periphery*. 29 (3), 301-322.
- Habib Q. M; Saeeda, S (2019) Discursive Construction of Pakistan's National Identity through Curriculum Textbook Discourses in a Pakistani School in Dubai, the United Arab Emirates. *British Educational Research Journal*. 45 (2), 275-297.